

שעור ו': ההלכות שנאמרו בעלית חזקיה בן חנניה בן גרון

שבת יג ע"ב – י"ז ע"ב

בלבו של הפרק הראשון של מסכת שבת מופיעה משנה העוסקת בהיסטוריה של ההלכה. היא מדווחת שהלכות מסוימות נאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון, ומזכירה את המעמד שבו נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל וגזרו שמונה עשרה גזרות. בגמרא הרחיבו מאד בביאור משנה זו, ופרטי הגזרות שנרמזו בה. בשעורנו ננסה לברר מהן שמונה עשרה הגזרות ומה חשיבותן, מה המשמעות להיותה של הלכה מסוימת כלולה בקבוצת הגזרות הזאת. ומדוע הדגישה המשנה במסכת שבת את הקשר שבין הלכות שבת לגזרות י"ח דבר.

עיקרי השעור

- א. מקומה של המשנה: המשנה בפרק א' במסכת שבת מציינת ש"אלו מן ההלכות שנאמרו בעלית חנניה בן חזקיה בן גרון" וקושרת אותן עם גזרות י"ח דבר. לא מובן אל אילו הלכות מתייחסת המשנה ולא מובן מדוע נצרכה להזכיר את ההקשר ההיסטורי של הלכות הפרק.
- ב. רשימת הגזרות ומקורותיה: מן הדיון בתלמודים ניכר שלא היתה לפני האמוראים מסורת סדורה של י"ח דבר. הגמרא מנסה להרכיב את רשימת הגזרות מקבצי גזרות והלכות המצויים במקומות שונים במשנה
- ג. מספר הגזרות: גם מספר הגזרות לא ברור. מן המשנה משמע שהיו רק שמונה עשרה גזרות, אבל ממקורות נוספים נראה שהיו עוד רשימות, בחלק מהן הסכימו שני הבתים, בחלק היתה הכרעה כבית שמאי ובאחרות כבית הלל. המספר שמונה עשרה נשמר קבוע – גם אם צריך להכפיל ולשלוש – אין מונים אלא קבוצות של י"ח גזרות.
- ד. התוספתא כמקור לגזרות: מן התוספתא משמע, שהביטוי "אלו מן ההלכות" מתייחס לגזרת הזב עם הזבה וכלל אינו מתקשר להלכות שבת. היא מונה גם הלכות נוספות שקשורות לטהרות כהלכות שנשנו "בו ביום". משתמע מן התוספתא שהיתה יותר מקבוצת גזרות אחת.
- ה. קבצי הגזרות במקורות התנאים: התלמודים מרכיבים את רשימת הגזרות מתוך קבצים קיימים של גזרות המצויים במשנה. שלשת הקבצים העיקריים היא רשימת עשר גזרות במשנת זבים, גזרות על הרחקה מעכו"ם במסכת עבודה זרה שמניין אינו מוסכם, וששה ספקות שעליהם שורפים את התרומה
- ו. שיטות המנין של הראשונים: בין הראשונים מוצאים מגוון של שיטות לביאור י"ח דבר, החל מן השיטת המצמצמת ביותר של רש"י המונה רק רשימה אחת, בעקבות הבבלי, ועד לשיטות המונות שלש ואפילו ארבע רשימות של י"ח דבר. ריבוי הרשימות נובע מן העמימות של המקורות, וגם מן הצורך ליישב בין האפיונים השונים שניתנו לגזרות י"ח דבר.
- ז. תהליך הגזרה: התיאור של גזרות י"ח דבר כגזרות שהוטלו ביום אחד, בכינוס שני הבתים, אינו עולה בקנה אחד עם מקורות אחרים מהם נובע שחלק מן ההלכות המנויות בין הגזרות כבר ידועות מדורות קודמים. הגמרא מציעה פתרונות המבוססים על תהליכים בהוצרות והתפשטות הגזרות, בשלבים שונים. פתרון אחר יכול להניח שהמספר של הגזרות והאירועים המתוארים נושאים אופי אגדי ויש לפרשם בכלים ספרותיים, אף שמבחינה היסטורית יתכן שגזרות מסוימות לא היו כלולות בי"ח דבר, ואף המספר י"ח יתכן שהוא מספר סמלי-אגדי.
- ח. אירועי י"ח דבר: האירועים המתוארים בתוספתא ובתלמודים הם אירועים קשים מאד, הם משקפים את המתח בימי ראשית המאבק בין הבתים, לפני שהגיעו לתקופת הפיוס של "האמת והשלום אהבו". תלייתן של הגזרות במאורעות אלו ובהתגברותם הכוחנית של בית שמאי, מעידה על כך שהן משקפות את המסורת השמותית המחמירה ומנוגדות לגישה המקלה של בית הלל.

ט. תוקף הגזרות: מן הגמרא עולה, שהסיפור הדרמטי על אודות אופן הקבעות של הגזרות הללו, מעניק להן תוקף מיוחד במינו, בצירוף עם התפשטות הגזרות בכל ישראל, הן הפכו להיות הגזרות התקפות ביותר מימי חכמים, ואי אפשר לבטלן אפילו על ידי בית דין גדול בחכמה ובמנין – אף לא כשיבוא אליהו ובית דינו.

י. המשמעות הפסקנית של גזרות י"ח דבר: למרות שהגזרות התקבלו בדרך כוחנית ומתוך מאבק, הן הפכו להיות מוסכמות ומחייבות על הכל, מפני שבית דין נתנו נפשותם עליהן. נראה, שחשיבותן של הגזרות הללו בהקשרן ההיסטורי הוא בכך שהן צידו את עם ישראל בהגנה מפני הטמעות והתבוללות באומות העולם – קודם ליציאתם לגלות שאחרי חורבן בית שני. במובן הזה, גזרות י"ח דבר מהוות תקנות יסוד של חכמים במפנה היסטורי, כתקנות יהושע ועזרא הסופר עם הכניסה לארץ וכתקנות רבן יוחנן בן זכאי שאחרי החורבן.

יא. השבת, מגזרות להלכות: לאור כל האמור לעיל, לא מובן מדוע כלולים איסורי שבת בתוך רשימת י"ח דבר. נראה לפרש, שהמשנה אינה מבקשת למנות את איסורי שבת בתוך גזרות י"ח דבר אלא אדרבה, היא מבחינה בין ההלכות שנאמרו בו ביום, והן הלכות מוסכמות על בית הלל, ובמגמה של הקלה באיסורי שבת, לבין הגזרות של י"ח דבר, שהן הלכות שמותיות ויש בהן מגמה מחמירה ומסייגת. משנתנו באה להוציא את איסורי דרבנן שבשבת מעולם הגזרות לעולם הסייגים, ובכך גם להעתיק חלק מאיסורי שבת החמורים לשדה קל יותר – איסורים מדרבנן.

א. מקומה של המשנה

בין המשנה המונה את גזרות "הרגל עבירה", לבין החלק השני של פרק א' במסכת שבת, שבו משניות העוסקות במלאכות המתחילות בערב שבת ונמשכות לשבת, מופיעה משנה אחת שאין בה הלכה אלא תיעוד היסטורי:

ואלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גוריון כשעלו לבקרו. נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל, ושמונה עשר דברים גזרו בו ביום:¹

משנה זו תמוהה משני היבטים. ראשית, לא ברור כיצד היא קשורה לפרק: האם היא מתייחסת אל מה שנאמר לפניה, במשנה ג', דהיינו שהגזרות של הרגל עבירה נקבעו במסגרת י"ח דברים, או שהיא מקדימה את שייאמר לאחריה, שההלכות הנוגעות לערב שבת כלולות בי"ח דברים. שאלה זו נדונה בגמרא, הן מן ההיבט הלשוני והמבני של הפרק, והן מן ההיבט של מנין רשימת י"ח הגזרות. בענין זה נעסוק בחלק הראשון של שעורנו. ההיבט השני הדורש הסבר הוא, מדוע בכלל נדרשו במשנה לעובדה ההיסטורית הזאת? בדרך כלל אין המשנה מזכירה את הנסיבות ההיסטוריות של הווצרות מסורת הלכה מסוימת, והיא מביאה את ההלכות במנותק מהקשר היסטורי. יש לשער, שהבאת ההקשר ההיסטורי אמורה לבאר משהו אודות גופי ההלכות, או דרך הפסיקה בהן.² בשאלה זו נעסוק בחלקו השני של השעור.

ב. רשימת הגזרות ומקורותיה

הבעיה הפרשנית הראשונה שמעלה הגמרא היא אם משנתנו מתייחסת לגזרות שלפניה או לאלו שלאחריה. אמר ליה אביי לרב יוסף. אלו תנן, או ואלו תנן? ואלו תנן - הני דאמרן, או אלו תנן - דבעינן למימר קמן? תא שמע: אין פולין לאור הנר, ואין קורין לאור הנר, ואלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון. שמע מינה: ואלו תנן, שמע מינה.³ בדור השלישי של אמוראי בבל, כבר לא ידעו בבירור כלפי מה מכוונים הדברים במשנה, והם תלו את הפתרון בגירסת האות ו'ו' במשנה. מכיון שלא היה ברורה להם גירסת המשנה, נעזרו בגירסת הברייתא. ביסודו של

¹ שבת פרק א משנה ד

² הנחה פשוטה היא, שאין במשנה ובספרות חז"ל בכלל, מגמה היסטוריוגרפית. ספרות האגדה עושה שימוש בנתונים היסטוריים, המעובדים על פי צרכיה, למטרותיה שלה: לקחים מוסריים ופילוסופיים, או בלשון אחרת: ענייני אמונות ודעות. הגישה הפרשנית המקובלת למקורות האגדה היא שאין לפרשם כפשוטם, ורב בהם השימוש בכלים ספרותיים כגון משל, בדיון, אלגוריה וכדומה. לעומת זאת, שיבוץ של עובדות היסטוריות במקורות הלכה, הנחשבים מדויקים מבחינת העובדות, גורמת להתייחס אליהן באופן יותר "רציני", כלומר, להחשיבן במידה מסוימת כעובדות ריאליות ולא "ספרותיות". אבל נראה לומר, שעובדות היסטוריות המשובצות במקורות הלכתיים, דורשות אף הן התייחסות זהירה ביותר, ויש לשער שגם אליהן יש להתייחס כאל אגדתא. דהיינו, יש כאן גרעין היסטורי, אך הוא מובא בצורה מעובדת ומעוצבת לשרת את הצרכים הרעיוניים שבהקשרם הוא הובא. זו תהיה דרכנו גם בפירוש משנה זו. לא כאן המקום למבוא מקיף לענייני פרשנות האגדה.

³ שבת יג ע"ב

דבר, ההנחה שהאות ו' מתפקדת כקישור ולפיכך היא מורה שגזרות לאור הנר הן חלק מהלכות חנניה בן חזקיה בן גרון אינה פשוטה וכנראה גם אינה מוסכמת על הכל.⁴ התוספות⁵ נזקקו לראיה מן המדרש ש"ואלה" מוסף על הראשונות,⁶ אך הקשו על ראיה זו מהפסוק "אלה דברי הברית"⁷ המתייחס לאמור לפניו. לדבריהם, ההוכחה מן הברייתא אינה מכך שגירסתה היא "ואלו" אלא מכך שאין אחריה המשך של גזרות!

בהמשך הסוגיה מתברר שגם רשימת י"ח הגזרות לא היתה ידועה במסורת מוסכמת, ויש לשחזר אותה מתוך המקורות. אלא שאין רשימה מסודרת של י"ח הגזרות בשום מקום ולכן צריך לקבץ י"ח גזרות ממקורות שונים. לפיכך, הראיה מן הברייתא היא ראיה חלקית בלבד, היא יכולה להעיד שזו היתה העמדה של הברייתא בפירוש המסורת ובמנין י"ח דבר, אך אין לדעת אם כל המקורות התנאים, ומשנתנו בכלל זה, מסכימים עם הגישה העולה מן הברייתא.

ג. מספר הגזרות

גם המספר של הגזרות שנוי במחלוקת. למרות הביטוי המקובל והידוע "שמונה עשר דבר", ואולי בגללו, עולה השאלה בכמה קבוצות של י"ח דבר מדובר. הפירוש הפשוט במשנה הוא שהיו י"ח דברים בלבד, שבהם רבו בית שמאי על בית הלל והתקבלה דעתם לגזור גזרה. אבל, בתלמודים לא פירשו כך את המשנה. לפני הירושלמי היה מקור שלפיו היו שלש קבוצות של י"ח דבר. דהיינו: חמשים וארבעה דברים בסך הכל שעמדו לדיון בין שני הבתים!

תני: שמונה עשרה דבר גזרו ובשמונה עשרה רבו, ובשמונה עשרה נחלקו.⁸

ואילו בבבלי, מוצגות שתי מסורות שונות:

אמר רב יהודה אמר שמואל: שמנה עשר גזרו, ובשמונה עשר נחלקו. והתניא: הושו! בו ביום נחלקו, ולמחר הושו.⁹ לפי הבבלי, יש רק שתי קבוצות של י"ח דבר, אלו ש"גזרו" ואלו ש"נחלקו" או "הושו". והבבלי איחד את שתי המסורות למסורת אחת: י"ח שגזרו, וי"ח שנחלקו והושו. אבל הירושלמי שמונה שלש קבוצות, לא איחד את המסורות כך, אלא הפרידן: י"ח גזרו, י"ח נחלקו, י"ח הושו, כלומר: גזרו בהסכמה ולא ברוב. בין מפרשי התלמוד בימי הגאונים והראשונים נמצא גם שיטה מרובעת, המגיעה למנין שבעים ושניים דבר. להלן יתבאר כיצד נוצרה שיטה זו.

ד. התוספתא כמקור לגזרות

מן המשנה עצמה אי אפשר להסיק דבר לגבי שמונה עשר הדברים. כיון שלא ברור כלפי מה בפרקנו מתייחסת המשנה. את הראיה לכך שגזרות "לאור הנר" כלולה בי"ח דבר, הסיקו מדיוק בלשון הברייתא. בברייתא שבתוספתא יש תיאור רחב בהרבה של פרשת הגזרות והנכלל בהן: ראשית, יש בתוספתא התייחסות מפורטת יותר לעצם המעמד של הגזרות:

אלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיהו בן גרון כשעלו לבקרו, נמנו ורבו בית שמאי על בית הלל. שמונה עשרה דבר גזרו בו ביום והיה אותו היום קשה להם לישראל כיום שנעשה בו העגל. רבי אליעזר אומר: בו ביום גדשו סאה, רבי יהושע אומר: בו ביום מחקו סאה, שכל זמן שהמדה מלאה ואדם נותן לתוכה לסוף מוציאה ממה שבתוכה.

שנית, יש בתוספתא מספר הלכות שלגביהן נאמר בפירוש שנאמרו "בו ביום":¹⁰

הלכה יח: בו ביום אמרו כל המטלטלין מביאין את הטומאה בעובי המרדע, ונמנו ורבו בית שמאי על בית הלל.

⁴ עי' בחידושי הריטב"א כאן שמציע גירסה הפוכה. רי"ן אפשטיין הצביע על כך ש' החיבור בלשון משנה ממלאת תפקידים שונים, ויש בה חילופים רבים בכתבי היד. מבוא לנוסח המשנה, עמ' 1051 ואילך, ובמיוחד עמ' 1065. יש לשים לב לכך שגם גירסת הגמרא בדיון אינה חד-משמעית. נוסח הגמרא שלפנינו הוא נוסח רש"י, שתיקן את הנוסח שהיה לפניו, וזכר לכך נמצא ב"זהכי גרסינן" שבפירוש רש"י.

⁵ בד"ה רש"י גריס, ש"מ ואלו

⁶ שמות רבה, פרשת משפטים, ל, א.

⁷ דברים כח סט

⁸ ירושלמי שבת ט' ע"א.

⁹ שבת ט"ו א'.

¹⁰ המושג "בו ביום" איננו זיהוי זמן מדויק, כפי שהעיר רי"ן אפשטיין ב"מבואות לספרות התנאים" על משנת מסכת עדויות, ביחס למשניות "בו ביום" שבמסכת ידיים.

הלכה יט: בו ביום אמרו השוכח כלים בערב שבת עם חשיכה תחת הצנור, ונמנו ורבו בית שמאי על בית הלל. התוספתא אינה מפרשת בדיוק מהם י"ח הדברים, ובודאי שאינה מזכירה רשימות נוספות של קבוצות אחרות של י"ח דברים. זאת ועוד, בתוספתא כלל לא משמע שה"אלה מן ההלכות" מתייחס לגזרות אור הנר, כיון שההלכה שקדמה לברייתא זו היא גזרת לא יאכל זב פרוש עם הזבה וזב פרוש עם הארץ. כששני התלמודים באים לפרט את רשימת הגזרות, אין הם פותחים במקור המפורש ביותר, אותן ההלכות שנזכרו במפורש בתוספתא בהקדמת המלים "בו ביום". הלכות אלה הובאו רק בהשלמה לקבוצות הגדולות האחרות. נראה, שהנחת היסוד של התלמודים היתה, שהי"ח דבר איננו לקט מקרי של גזרות מתחומים שונים, אלא חטיבה שלמה של גזרות המקיפות נושאים שלמים. דווקא הניסוח של "בו ביום" מתפרש לאמוראים בתלמוד כפרטים שנוספו על החטיבות העיקריות של הדרשות. אפשר, שאין מונים את ההלכות שבתוספתא בכלל הי"ח, אלא שהן נוספו עליהן.

נראה שבתוספתא עצמה יש שריד לשתי קבוצות של גזרות, אלו שבהן "נמנו ורבו" בית שמאי על בית הלל, ובהן גזירת לא יאכל זב פרוש עם זב עם הארץ, גזירת המטלטלין מביאין טומאה וגזירת השוכח כלים. ואילו המשך הפרק מכיל הלכות שבהן עדיין יש מחלוקת שלא הוכרעה בין הבתים. לפי כללי הפסיקה, ההלכה בהם תהיה כבית הלל. לא נראה שהתוספתא עוסקת בהלכות שבהן "הושוו" שני הבתים, ולפיכך מסתבר שגישת שמואל שאומר שי"ח גזרו וי"ח נחלקו, מתאימה להצגת הדברים בתוספתא.¹¹

הקבצי הגזרות במקורות התנאים

דרכם העיקרית של התלמודים בבירור רשימת הגזרות היתה למצוא חטיבות של גזרות שנקבצו יחד במשנה. מקור עיקרי, המובא בשני התלמודים, זו המשנה במסכת זבים:

אלו פוסלים את התרומה: האוכל אוכל ראשון, והאוכל אוכל שני, והשותה משקין טמאין, והבא ראשו ורובו במים שאובין, וטוהר שנפלו על ראשו ועל רובו שלשה לוגים מים שאובין, והספך, והידים, וטבול יום, והאוכלים והכלים שנטמאו במשקים.¹²

ברשימה זו שבמשנת ידניים מנויים כעשרה "פוסלי תרומה", שונים זה מזה. סביר להניח שהם נקבצו יחד למרות שאין לכולם סיבה משותפת. מתבקש אם כן להחשיב את הקבוצה הזאת, כקבוצת תקנות חכמים. השאלה היא מי צברן יחד, עורך המשנה, או שהן נולדו בעת אחת. כאשר הגמרא מחפשת קובץ של גזרות, שיש להן זיקה לענייני טהרות ותרומה, יש הגיון בפניה אל המשנה הזאת.

קובץ שני של גזרות, ששני התלמודים מסכימים לכלול אותו ברשימת הגזרות, הוא גזרות שגזרו להרחקה מן הנכרים, ועיקריהן מצויים בפרק השני של מסכת עבודה זרה. זיהוין של גזרות אלו כנגד הנכרים כחלק משמונה עשר דבר, מיוחס לאמורא רב:

אמר באלי אבימי נותאה משמיה דרב: פיתן ושמן, יין ובנותיהן, כולן משמנה עשר דבר הן.¹³ קובץ שלישי, המובא בירושלמי, והבבלי אינו מחשיב אותו בין י"ח דבר, הוא ספקות שעליהם שורפין את התרומה:

על ששה ספיקות שורפין את התרומה: על ספק בית הפרס, ועל ספק עפר הבא מארץ העמים, על ספק בגדי עם הארץ, ועל ספק כלים הנמצאין, על ספק הרוקין הנמצאין, על ספק מי רגלי אדם שהן כנגד מי רגלי בהמה. על ודאי מגען שהוא ספק טומאתן שורפין את התרומה. רבי יוסי אומר: אף על ספק מגען ברשות היחיד. וחכמים אומרים: ברשות היחיד תולין וברשות הרבים טוהר.¹⁴

אפשר להבין את העמדה של הירושלמי מכך שמזומן לפנייהם קובץ מן המוכן של גזרות חכמים.¹⁵ אלא שאם מצרפים את שלשת המקורות הללו, מגיעים למספר גדול משמונה עשרה, ולכן צריך למצוא דרך כיצד למנותם. זאת ועוד, אם מקבצים רק את שלשת המקורות האלה, לא נותר מקום למשניות של מסכת שבת, וגם אין הסבר מדוע נזכרו גזרות י"ח דבר בפרקנו.

¹¹ אלא אם כן נאמר, שמחלוקת ב"ה וב"ש בענין "שביתת כלים" מכילה בעצמה שני סוגים, אלה שנחלקו, ואלה שהושוו. ב"ה מסכימים לגזירת "שמא יחתה". ב"ש מסכימים להתיר כב"ה בדברים אחרים.

¹² זבים ה' משנה יב

¹³ עבודה זרה לו ע"א

¹⁴ טהרות ד' משנה ה'

¹⁵ יש במשנה עוד קובצי גזרות אך הם מזוהים לזמן אחר: הגזרות מימי הפולמוס של אספסיינוס וטיטוס (סוטה ט יד), קשורות לגזרות החורבן והמרד ברומאים ואינן מתאימות להכלל ב"ח דבר.

בירושלמי יש שתי שיטות למנין י"ח הדברים. שיטה אחת מכילה את הגזרות על הנכרים ואת משנת הפוסלין את התרומה בטהרות:

ואילו הן שגזרו: על פיתן של עכו"ם ועל גבינתן ועל שמנן ועל בנותיהן, ועל שכבת זרען ועל מימי רגליהן. ועל הלכות בעל קרי. ועל הלכות ארץ העמים.

תמן תנינן: אלו פוסלין את התרומה. האוכל אוכל ראשון והאוכל אוכל שני. והשותה משקה טמאין והבא ראשו ורובו במים שאובין. וטהור שנפלו על ראשו ורובו שלשה לוגין מים שאובין. והספר והידים. והטבול יום. והאוכלים והכלים שנטמאו במשקין.

עקרונית, גישה זו דומה לגישה של הבבלי, והיא סוברת ש"ח הדברים מורכבים בעיקר משני הקבצים העיקריים, הרחקות מנכרים וגזרות בטהרות. בנוסף לכך, מנו את "הלכות בעל קרי" ו"הלכות ארץ העמים".

בשיטת ספירה אחרת בירושלמי, המיוחסת לרבנן דקיסרין, מדובר בשתי קבוצות של י"ח דבר, אלו שגזרו ואלו שרבו. שתי החטיבות שהרכיבו את הרשימה הראשונה פוצלו. חטיבת גזרות התרומה נמנית ברשימה אחת, וחטיבת גזרות הנכרים נמנית ברשימה אחרת:

רבנן דקיסרין אמרו:

אלו שגזרו ממה שרבו שבעה אינו. ואילין אינון חורנייתא: מי שהחשיר בדרך נותן כיסו לעכו"ם, כיוצא בו לא יאכל הזב עם הזבה מפני הרגל עבירה, כל המיטלטלין מביאין טומאה כעובי המרדע, כיצד בוצרין בית הפרס, המניח כלים תחת הצינור. על ששה ספיקות שורפין את התרומה. א"ר יוסי בי ר' בון אף גידולי תרומה.

אלו הן שגזרו: אילין עשרתי קדמייתא.¹⁶ והשאר מן מה דתני: רשב"י בו ביום גזרו על פיתן ועל גבינתן ועל יין ועל חומצן ועל צירן ועל מוריסן על כבושיהן ועל שלוקיהן ועל מלוחיהן ועל החילקה ועל השחיקה ועל הטיסני ועל לשונן ועל עדותן ועל מתנותיהן על בניהן ועל בנותיהן ועל בכוריהן.

שיטת רבנן דקיסרין מבוססת על ההנחה, ש"ח דבר הן חטיבה אחת. אולם אין הם מתעלמים מכך שהיו שתי חטיבות ידועות שנכללו במסורת הזו: הנכרים והטהרות. לכן הם יצרו שתי רשימות. הרשימה השנייה, מכילה את שתי החטיבות בשלמותן, עשר הגזרות של משנת זבים והשלמתן על ידי ברייתת רבי שמעון בר יוחאי, מתוכה משלימים לשמונה עשרה.¹⁷

את הרשימה הראשונה הרכיבו מקובץ ששה הספקות של תרומה, ממשנת שבת, ופרטים נוספים.¹⁸

הצורך להשלים את החטיבות הגדולות בפרטים נוספים, בא לידי ביטוי ברור בבבלי במבנה הסוגיה. אחרי הבאת החטיבה השלמה, מצוטטת ממקורה, ממשיך הבבלי ושואל: "ואידך מאי היא?", כדי להשלים לי"ח. כאשר הצעה להשלמה נדחית, חייבים להוסיף דבר אחר, שישלים לי"ח. אופיינית במיוחד היא התוספת הקבועה של רב נחמן בר יצחק: "אף בנות כותים נדות מעריסתן בו ביום גזרו",¹⁹ שמובאת כהשלמה כמה פעמים, כשנדחית הצעה אחרת.

הרושם העולה מן הדיון בתלמודים הוא, שבזמנם של האמוראים כבר לא היה ידוע מהי הרשימה השלמה של י"ח דבר.²⁰ דבר שני שעולה מן הדיון התלמודי הוא, שקובץ הגזרות המכונה "גזרות י"ח דבר" לא היה שייך ביסודו להלכות שבת כל ועיקר. לכל היותר, מוזכרות גזרות בודדות של שבת כהשלמה לחטיבות הגזרות הגדולות. דבר זה רק מחריף את התמיהה, מדוע דווקא כאן ציינה המשנה את שייכותן של הגזרות הללו לי"ח דבר. ודווקא לגבי החטיבות העיקריות לא הזכירו במשנה שהן מי"ח דבר.

¹⁶ כלומר, הרשימה שבמשנת זבים (פני משה)

¹⁷ כך מתפרש הירושלמי לפי קרבן העדה. הוא מסביר כיצד מנו רק שמונה מתוך הרשימה הארוכה של רשב"י – חלק מהן נמנות כיחידה אחת.

¹⁸ יש דרכים נוספות לפרש את הרשימות בירושלמי, ולא נאריך בהן כאן.

¹⁹ זו משנה בנדה, ד א. אין רמז במשנה שהיא גזרה מי"ח דבר.

²⁰ אפשר גם לחשוב, שהמספר שמונה-עשרה, מתחילתו, לא היה מספר מדויק, אלא מספר טיפולוגי. כפי שיתברר להלן.

ו. שיטות המנין של הראשונים

הרמב"ם כדרכו, מציע מבנה שלם ומשוכלל של רשימת הגזרות. הוא מונה, כפי שמשמע מהמאמר בירושלמי, שלש פעמים י"ח דברים:

ואמרם אלו מהלכות שאמרו, רצונם לומר שהם מן ההלכות שהסכימו עליהם ולא נפל בהם שום מחלוקת. וזה מספרם: יציאות שבת שתיים שהן ארבע בפנים ושתיים שהן ארבע בחוץ, והם שמנה דינין וכבר הקדמתי מחלוקתם. והט' לא ישב אדם לפני הספר. והי' ולא למרחץ. והי"א ולא לבורסקי. והי"ב ולא לדין. והי"ג ולא לאכול. והי"ד ולא יצא החייט במחטו. והט"ו והלביל בקולמסו. והט"ז ולא יפלה את כליו. והי"ז ולא יקרא לאור הנר. והי"ח ולא יאכל הזב עם הזבה.²¹ חטיבה ראשונה זו, היא רשימת ההלכות בחלק הראשון של פרקנו. ראיית כל ההלכות בתחילת פרקנו כחלק מפרשת י"ח דבר היא חידוש פרשני הנמצא בפירוש רבנו חננאל,²² אף שאין לה זכר בתלמודים. היא מבוססת על ההנחה שקיימות י"ח גזרות שבהן "הושוו". חשיבותה הפרשנית היא בכך שיש בה כדי להסביר כיצד השתלבה פרשת י"ח דבר לתוך פרקנו. לפי שיטה זו, כל הפרק הראשון של מסכת שבת הוא מהלכות י"ח דבר. מלבד אלו, מונה הרמב"ם את י"ח דבר שגזרו בו ביום:

אבל השמנה עשר דבר שגזרו בו ביום אני אמנה אותם לך מבלי מפורשות, לפי שכולם יתבאר במקומן מן המשנה. הראשונה: האוכל אוכל ראשון. ב' האוכל אוכל שני. ג' השותה משקין טמאים. ד' הבא ראשו ורובו במים שאובין. ה' טהור שנפלו על ראשו ועל רובו שלשה לוגין מים שאובין. ו' הנוגע בספר. ז' הידים. ח' האוכלים והכלים. ט' המניח כלי תחת הצנור. י' כל המטלטלין מביאין את הטומאה בעובי המרדע. י"א הבוצר לגת הוכשר. י"ב גדולי תרומה. י"ג מי שהחשיך לו בדרך. י"ד פת עכו"ם. ט"ו שמנם. י"ו יינם. י"ז יחוד בנותיהם. י"ח שיהא תינוק כותי מטמא בזיבה. זוהי הרשימה העיקרית של י"ח דבר, המורכבת בעיקר ממשנת פסולי תרומה בטהרות ומחטיבה של גזרות על הנכרים. שהיא, כאמור, הרשימה הבסיסית של הגזרות, לפי דעת סתם דהירושלמי והבבלי. ועוד מוסיף הרמב"ם, כמו הר"ח, רשימה שלישית, של הלכות שנותרו במחלוקת, וגם הן שנויות, לדבריו, בפרקנו:

והי"ח הלכות שנחלקו בהם באותו היום יתבארו בזה הפרק. הא' אין שורין דיו. ב' סממנין. ג' כרשינין. ד' אונין של פשתן. ה' צמר ליוורה. ו' מצודות חיות. ז' מצודות עופות. ח' מצודות דגים. ט' אין מוכרין לנכרי. י' אין טוענין עמו. י"א אין מגביהין עליו. י"ב אין נותנין עורות. י"ג ולא כלים לכובס נכרי. י"ד לא ישאלנו. ט"ו לא ימכור לו. ט"ז לא ילוהו. י"ז לא יתן לו במתנה. י"ח לא ישלח אגרות.

דעת הרמב"ם מיוסדת על דעת הר"ח, אלא שהר"ח לקט עוד רשימה של "הושוו" באופן אחר. ר"מ המאירי, אחרי שהביא את דעת הרמב"ם משלים ברשימה רביעית:

ויש שמוסיפין ומונים שמונה עשר פעם רביעית מאותם שהוזכר עליהם בתלמוד: 'מודים ב"ש וב"ה' ומצאו להם שהם י"ח: א' בשביעית: מודים במחלק עד שיגרסו, שנית בפרק זה: ומודים שטוענין קורת בית הבד, ג' בסמוך לה והוא עגול הגת, ד' בעירובין: מודים שמקצתם שנויי' בתדרים ה' ו' ז' ח' במסכת ביצה ומודים שאם שחט יחפור בדקר וכן שאפר כירה מוכן הוא וכן וששים שמשקין את המים וכן ומטבילין מגב לגב. ט' בחגיגה ומודים שאם חל עצרת וכו'. י' בכתובות שאם מכרה ונתנה קיים. וכן י"א בכתובות מודים שמוכרת ונותנת וקיים. וכן י"ב בכתובות שומרת יבם שנפלו לה נכסים. י"ג בגיטין ומודים בנתגרשה מן האירוסין. י"ד בבתרא אלו ואלו מודים שיחלקו. ט"ו באהלות ומודים בפותח לכתחילה שיתתח. י"ו בנדה ומודים ברואה בתוך אחד עשר יום. י"ז בזבים ומודים ברואה ברביעי. י"ח בכאן בשוכח בחצר.

יש מונים קורת בית הבד ועגולי הגת באחת ומביאים אחרת מצד אחר. רשימה זו, שגם היא מקורה מדברי רבנו חננאל,²³ מונה י"ח דברים ש"הושוו", באופן מחודש: הר"ח ליקט מקומות בש"ס שבהם נאמר במפורש, שבהם "מודים" הבתים זה לזה, והחשיבם לקבוצת הדברים שבהם "הושוו". המאירי חולק על גישה זו משתי סיבות, ראשית, מכיון שזהו מנין נוסף ומיותר, ועוד, שלדעתו אין מקום לחשב מנין המלוקט מכל הש"ס, אלא רק מנין המתייחס למה שעשו באותו היום, בעלייתו של חנניה בן חזקיה בן גרון:

וכל זה אינו אלא תוספת וריבוי דברים ללא צורך, ולא כוונת בענינים אלו אלא לאותן שגזרו ולאותם שנחלקו והושוו, וכלן לאותן שבאותו היום שלא דברו במחלקת שאר הימים, כלל לא למחלקת ולא להשוואה.

²¹ רמב"ם פירוש המשנה - שבת פרק א משנה ד

²² ואולי קדמו לו כבר גאונים?

²³ הובאה משמו בספר העתים עמ' 8, ועי' בפירוש רבנו חננאל למסכת שבת, מהדורת וגשל.

נראה, שמי שסובר שיש מקום למנות מחלוקות וגזרות מכל הש"ס, סובר ש"ח דבר אינן יחידה אחת של גזרה אלא לקט של הלכות שונות.

העירובייה הגדולה במנין י"ח דבר חדרה גם לנוסחאות הגמרא,²⁴ כפי שאפשר לראות בדברי הרמב"ן: הא דאמרין י"ח דבר גזרו וי"ח דבר נחלקו. נראה שרש"י מפרש שאין אלא י"ח שגזרו ובהן נחלקו אלא שעמדו בהן למנין ורבו ב"ש וגזרו בהן בכולן ולפי פירושו למחר חזרו בהן ב"ה והודו למניינם. ולפי פשט הדבר בי"ח אחרים נחלקו ולמחר הושוו. ובספר הישן של ארץ ישראל מצאתי השיטה מוחלפת די"ח דבר גזרו ובי"ח דבר נחלקו ולמחר הושוו.²⁵ ובתלוייה שבספר ראיתי מפורש י"ח שהושוו הן שניין בראש הפרק, ח' יציאות שבת בעני ובעה"ב, וספר, מרחץ, בורסקי, לאכול, לדין, חייט, לבלר, מפלה, קורא, זב – עשרה. ושמה עשר שנחלקו שבסוף המשנה: דיו, סממנין, כרשינין, אונין, צמר, חיות עופות דגים, מוכרין טוענין מגביהין, עורות, כלים. וחמשה מהן שהוזכרו בברייתא: לא ישאילנו, ולא ילוננו, ולא ימשכננו, ולא יתן לו, ואיגרות. הרי י"ח במחלוקת, וזה הדרך יוצא מהירושלמי.²⁶

החידוש העולה מפירושי הגאונים והראשונים הוא, שהם הצליחו לקשר את גזרות י"ח דבר לפרקנו. אלא שהדברים אינם עולים בקנה אחד עם פשט הגמרא, וספק אם הם משתלבים גם באופן סביר בפירוש המשנה. רש"י הדבק בפשט, לא קיבל פירושים אלה, והוא מתייחס בעקבות הבבלי, לרשימה אחת בלבד של י"ח דבר, ותו לא.

דבר זה מחזק את ה"חשד", שבמקורן לא נחשבו הלכות שבת שבפרקנו לחלק מהותי מי"ח דבר. מפרשי התלמוד כללו את הלכות הפרק בי"ח דבר כדי לפתור בעיה פרשנית. הם שילבו בכך פתרון לשתי בעיות: האחת, הכפלת ושילוש מספר הגזרות, מי"ח לל"ו או נ"ד, בהתאם לאמור בגמרא שיש גם י"ח שנמנו, גם י"ח שנחלקו ואולי גם י"ח שהושוו. והבעיה השניה – השיוך של משנת י"ח דבר לפרק "יציאות השבת". בסופו של דבר, קשה להכריע בוודאות מה באמת נכלל בגזרות "י"ח דבר".²⁷

עדיין צריכים אנו לתת את הדעת על כך, שמה שמפורש בכתבי הגאונים והראשונים סתום לגמרי בלשון המשנה. ומן המשנה קשה מאד להבין מה הקשר שבין ההלכות שבה לבין י"ח דבר. נעבור עתה לבחון את גזרות י"ח דבר מנקודת המבט של מעמד הגזרה.

ז. תהליך הגזרה

בדרך כלל, באיסורים דרבנן, אין אנו יודעים מה הזמן שבו נקבע האיסור. אמנם, מצויות תקנות שמתקנן ידוע, או לפחות יש מסורת אגדה מיהו המתקן, כגון שלמה המלך שתיקן נטילת ידיים ועירובין, תקנות משה, יהושע, עזרא וכדומה. כאן, לא זו בלבד שיש ידיעה על מאורע התיקון, אלא שהידיעה על התיקון קודמת לתכנון, שכן מה כלול בגזרות לא יודעים בדיוק, אבל יש סיפור מפורט על זמן תיקון הגזרות ואופן תיקון. לכן, יש לשער שהתהליך של הגזרה כאן הוא תהליך חשוב, אולי אפילו חשוב יותר מגוף הגזרות.

בתוך סוגיית הגזרות שבבבלי מבואר שהיו מן הגזרות הכלולות בי"ח דבר, שנעשו נסיונות להתקין קודם לאותו מאורע, ואלו הן:

- א. גזירת דניאל על השמן - לדעת רב.
- ב. גזרת ידיים של שלמה המלך – לקדשים.
- ג. גזרות יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן: טומאת ארץ העמים וכלי זכויות.

²⁴ אפשר כמובן לנסח הפוך: הערכובייה בדברי הגאונים והראשונים נובעת מקיומן של גירסאות שונות. אלא שברור שחילופי הגירסאות עצמם מעידים על מחלוקת במסורות אודות י"ח הדבר. שהרי אין מדובר כאן על חילופי נוסח קלים שהם שיבושי גירסה, כי אם על מסורות שונות. השאלה האם חילופי נוסח אלה קדמונים הם, קדומים לעריכה הסופית של התלמוד, ומשתקפות בהם מחלוקות מימי האמוראים או הסבוראים, או שאלו חילופי נוסח שחדרו בעקבות פירושי הגאונים לנוסחי התלמוד – אינה משמעותית לנידון דידן.

²⁵ עי' בחילופי הנוסח שבפירוש הרמב"ן עצמו, מהדורות הרב הרשלר, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, עמ' סג-סד.

²⁶ חידושי הרמב"ן מסכת שבת דף ט"ו ע"א

²⁷ כך מגיב הראב"ה למי שניסה ליישב סתירה במקורה של הלכה מסוימת, המופיעה גם בי"ח דבר וגם בהקשר אחר: ומה שהוקשה מורי אליעזר דקאמר בפ"ק דנידה (ז ע"ב) ואינו פוסל אוכלי תרומה, וכי לית ליה תך דשמונה עשר דבר דמשמע דפוסל אוכלי תרומה. ודחת לחלק ככתוב בכתבך, אין צורך לדחוק דיש פלוגתא חדא ותרתיה ותלת בהני י"ח דבר כדאית' בפ"ק דשבת (יג ע"ב) ... ויש להשיב על מקצת חילוקין שחלקת ואין צורך להאריך. (ראב"ה תשובות סימן תקצא)

ד. גזרות שמעון בן שטח: תקנת כתובה וגזרת טומאה על כלי מתכות.

ה. גזירת שמאי והלל עצמם: טומאת ידיים.²⁸

גם בירושלמי מוסכם שהיו גזרות שקדמו אך לא התקיימו ורק ב"ח דבר נתקבלו:

הלל ושמאי גזרו על טהרת הידים. רבי יוסי בי רבי בון בשם רבי לוי: כך היתה הלכה בידן ושכחוהו. ועמדו השניים והסכימו על דעת הראשונים. ללמדך שכל דבר שנותנין ב"ד נפשן עליו סופו להתקיים בידן כמה שנאמר למשה בסיני.²⁹

נראה שהתאור של הגזרות הקדומות שאושרו במעמד י"ח דבר, נובע מצורך ליישב את המקורות השונים והסותרים אודות זמן של גזרות שונות, ולא ממסורת היסטורית ידועה. הפתרון של הירושלמי, שהיו גזרות קדמוניות שחזרו ותיקנו אותם הוא פתרון הרמוניסטי בדרכם של התלמודים, ליישב את הסתירות במקורות התנאיים. אבל אם נחזור לניתוח מבחין של המקורות, יש מקום לברר, מה המקור המייצג את המסורת התקפה ומה טיבו של המקור שמציע אפשרות אחרת: יתכן לומר, שאכן כל אלו גזרות מ"ח דבר, אך הן יוחסו לקדמונים בדרך אגדה, כדי ליתן להן תוקף, או לנמק את טעמן.³⁰ ואפשר לומר, שבאמת הן אינן מגזרות י"ח דבר. דוגמה אחת מובהקת לכך היא גזירת "ידיים", שהיא גזרה עתיקה, ונחשבה בין י"ח דבר כי מנו את כל משנת זבים.³¹

הבבלי במסכת שבת, מפרט את תולדות הגזרות בהרחבה, לפי הבבלי יש מספר תקופות של גזרות, חלקן קדמו להלל ושמאי וחלקן מאוחרות להם.

א. גזרות יוסי בן יועזר ויוסי בן יוחנן.

ב. גזרות רבן של שמונים שנה.

ג. גזרות אושא, ובהן ששה הספיקות בתרומה, שאותן מנו רבן דקיסרין בירושלמי ב"ח דבר.

גזרות אלו אינן כלולות, אליבא דהבבלי, בגזרות י"ח דבר.³²

נמצא, שחלק מן הקושי בזיהוין של גזרות י"ח דבר הוא בכך, שקיימות מסורות אודות זמנים שונים שבהם תקנו תקנות וגזרות חכמים, ורשימות שונות שמיוחסות לזמנים שונים. לעתים הגמרא מפרידה ומזהה אילו גזרות שייכות ל"ח דבר ואילו לא, ולפעמים אין הפרדה, וגזרות חזרו ונגזרו בתוך ומחוץ ל"ח דבר.

ח.אירועי י"ח דבר

בתוספתא ובשני התלמודים מסופר על אירועים קשים בהקשר של הגזרה:

אלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון כשעלו לבקרו נמנו ורבו בית שמיי על בית הלל שמונה עשרה דבר גזרו בו ביום והיה אותו היום קשה להם לישראל כיום שנעשה בו העגל

ר' אליעזר אומר: בו ביום גדשו סאה, ר' יהושע אומר: בו ביום מחקו סאה, שכל זמן שהמדה מלאה ואדם נותן לתוכה לסוף מוציאה ממה שבתוכה.³³

בירושלמי מתוארות הגזרות כך:

אותו היום היה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל. רבי אליעזר אומר בו ביום גדשו את הסאה. רבי יהושע אומר בו ביום מחקו אותה. אמר לו רבי ליעזר אילו היתה חסירה ומילאוה יאות. לחבית שהיא מליאה אגוזין כל מה שאתה נותן לתוכה שושמין היא מחזקת. אמר לו רבי יהושע אילו היתה מליאה וחסירה יאות. לחבית שהיתה מליאה שמן כל מה שאתה נותן לתוכה מים היא מפזרת את השמן.

תנא רבי יהושע אונא תלמידי בית שמאי עמדו להן מלמטה והיו הורגין בתלמידי בית הלל. תני ששה מהן עלו והשאר עמדו עליהן בחרבות וברמחים.³⁴

²⁸ שבת י"ד ע"ב - טו ע"א

²⁹ ירושלמי שבת א ד, ג ע"ד.

³⁰ רשימות מפורטות של תקנות המיוחסות לקדמונים מימות משה רבנו, ודין ביחוסן של התקנות וחילופי המסורות ביחוסן אצל י. שצ'פנסקי, התקנות בישראל כרך א', פרק שני מן המבוא, ועמ' קי"ט – רכ"ח. "תנאים שהתנה יהושע" הם בדרך כלל אופייניים להסדרת ענייני רכוש וקרקעות המתאימים להתנחלות בארץ. "תקנות עזרא" מתאימות להסדרת ענייני לימוד תורה וטהרה. וכן על זה הדרך.

³¹ וראיה לרבר שהעתיקו את משנת זבים לתוך הרשימה של י"ח דבר, נמצאת בכך שבפני הבבלי היה ברשימה גם טבול יום, אף על פי שהוא – לדעת הבבלי – מדאורייתא. מכיון שלא מצאו לו תירוץ שיצדיק את הופעתו ב"ח דבר, כמו שמצאו ב"ידיים", דחו אותו לגמרי מן הרשימה.

³² לגבי גזרות יוסי בן יוחנן ויוסי בן יועזר, יש בבבלי דו-משמעות, אם לכללן ב"ח דבר או לא.

³³ תוספתא מסכת שבת פרק א, ה"ז – י"ז.

³⁴ ירושלמי שבת, ט' ע"א.

בבבלי מפוצל הסיפור לשני שלבים, אחד, נוגע עוד לימי שמאי והלל, והשני, לימי הבתים. הסיפור הראשון שייך לגזירת הבוצר לגת:

הבוצר לגת, שמאי אומר: הוכשר, הלל אומר: לא הוכשר.
אמר לו הלל לשמאי: מפני מה בוצרין בטהרה, ואין מוסקין בטהרה? אמר לו: אם תקניטני גוזרני טומאה אף על המסיקה. נעצו חרב בבית המדרש, אמרו: הנכנס יכנס והיוצא אל יצא. ואותו היום היה הלל כפוף ויושב לפני שמאי כאחד מן התלמידים, והיה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל.
וגזור שמאי והלל ולא קבלו מיניהו, ואתו תלמידיהו גזור וקבלו מיניהו.³⁵

הפרשיה ההיסטורית של המתח בין הבתים, המחלוקת, התחלתה האלימה והכוחנית והסתיימותה ב"האמת והשלום אהבו" נדונה בהרחבה מרובה בספרות ההיסטורית של ימי בית שני והמשנה ואין להאריך בה כאן. ברור הדבר, שהמשנה והגמרא כרכו את גזרות י"ח דבר בפולמוס בין הבתים, וייחסו את היוזמה והדומיננטיות ביצירתן של גזרות אלו לבית שמאי. ר' צדוק הכהן מלובלין סיכם את המשמעות הרעיונית של הדברים בספרו "תקנת השבים", במהלך סקירת המשמעות הרוחנית של ההיסטוריה של תורה-שבעל-פה:

והנה הלל היפך עזרא ואנשי כנסת הגדולה ששקדו להוסיף סייגות והזהירו על זה (כנ"ל סימן ד'), אבל הלל לא היה רוצה בריבוי הסייגות כמו שאמרו לענין שמונה עשר דבר עיין שבת (י"ז א) ובתוספות (שם י"ד סוף ע"ב ד"ה ואילו) מהתוספתא ועיין שם (קנ"ג: ד"ה בו ביום) ועיין רש"י דפולוגת רבי אליעזר ורבי יהושע לענין שמונה עשר דבר. ורבי אליעזר שמותי מתלמידי בית שמאי כמו שכתבו תוספות (שם ק"ל ב) ד"ה דרבי אליעזר אמר על זה לשבח אבל רבי יהושע מבית הלל אמר לגנאי דמחקו סאה על ידי ריבוי סייגות וכן בכל מקום בית הלל לקולא.³⁶

ואף על פי שהוא נקרא תלמידו של עזרא ולא למד לפניו רק שהיה הולך בעקבותיו והיינו בענין הענה והחסידות שתארוהו שם וכל אחד לפי דורו, בדור עזרא היו צריכים להרבות סייגות ובזה היה חסידותו גם ענותו שאין מספיק לפי שפלותם מצות התורה לבד וזהו תיקון הבעל תשובה דלהבא, אבל אחר כך שמתתיהו תיקן ההוד, ואחריו בא הלל מזרעא דדוד שהקים עולה של תשובה ועורר תיקון מדת התשובה מצד תיקון ההוד והזיו המאיר בה שהוא התיקון דלשעבר שיהיה זדונות כזכויות אין צריך עוד לריבוי סייגות מעתה לשמירה דלהבא, מאחר שגם הזדונות שבו כזכויות וניתקן לשעבר גם כן ועל כן בהופעת אור הזה על ידו אז לא הוצרך עוד לריבוי סייגים.³⁷

העולה מדבריו של רבי צדוק, שגזרות י"ח דבר הן חלק מן המגמה המחמירה והמרבה בסייגים, שבית שמאי, וממשיכם רבי אליעזר בן הורקנוס, נוקטים בה. ואילו המגמה של בית הלל הפוכה, היא מגמה של צמצום והקלה. ר' צדוק גם מסביר את הטעם לשינוי המגמה גם במקורות הרוחניים-נשמתיים של האיש, וגם בתולדות עם ישראל בתקופות המתחלפות.³⁸

ט.תוקף הגזרות

חשיבות מעמדן של י"ח דבר מבוארת בירושלמי, שהיא נובעת מכך שהן נגזרו במסירות נפש.
הלל ושמאי גזרו על טהרת הידים. רבי יוסי בי רבי בון בשם רבי לוי כך היתה הלכה בידן ושכחוהו. ועמדו השנים והסכימו על דעת הראשונים. ללמדך שכל דבר שנותנין בית דין נפשו עליו סופו להתקיים בידן כמה שנאמר למשה בסיני. ואתיין כ"י דמר רבי מנא. כי לא דבר רק הוא מכאן ואם דבר רק הוא מכאן למה הוא שאין אתם יגיעין בו. כי הוא חייכם אימתי הוא חייכם בשעה שאתם יגיעין בו.

הרמב"ם מדגיש מאד תוקף גזרות והסכמות אלה:

וחנניה בן חזקיה בן גרון ז"ל מבעלי החכמה וגדול בדורו ונסתפקו חכמי דורו בספר יחזקאל והוא נער חצנו לפרש ענינו, ונתיחד בעלייה לחבר הפירוש והיו החכמים עליהם השלום מבקרין אותו תמיד והוא מתעסק באותו חבור, ופעם אחת בקרו אותו ונתקבץ שם קבוץ גדול מתלמידי שמאי ובית הלל ולא נשאר באותו הדור מי שהיה ראוי להוראה שלא היה באותו מעמד, ונמנו והיו בית שמאי יותר והשם אמר אחרי רבים להטות (שמות כג) כאשר נתננו העיקר בפתיחת חבורנו זה, ובית שמאי כולם הסכימו על אלה גזירת י"ח דבר באותו היום ויהי כן וגזרו י"ח דבר, ועוד הסכימו ב"ש ובית הלל באותו היום בשמנה עשר הלכות ולא היו ביניהם מחלוקת אפילו באחת, ונחלקו בי"ח הלכות ולא נמנו עליהם לדעת הרבים, ואולי נמנו

³⁵ שבת יז ע"א

³⁶ השימוש במטפורה "הגדיש את הסאה" במובן של הפריז לשלילה, משקפת בעצם את השיפוט של רבי יהושע לקביעה של רבי אליעזר. אם כי רבי יהושע עצמו השתמש, להצגה השלילית, במטפורה "מחקו את הסאה".

³⁷ ר' צדוק הכהן מלובלין - תקנת השבין עמוד כו

³⁸ כדברים הללו כתבו גם ההיסטוריונים שעסקו במשנת הבתים וברבי אליעזר בן הורקנוס. ואכ"מ להאריך במראי מקומות.

ורבו בית הלל כי אולי היה אחד מתלמידי שמאי סובר כדעת בית הלל או מתלמידי בית הלל סובר כדעת בית שמאי, ואמרם אלו מהלכות שאמרו ר"ל שהם מן ההלכות שהסכימו עליהם ולא נפל בהם שום מחלוקת.³⁹

בניגוד לאמור בדברי הרמב"ם, ולמשתמע מן הירושלמי דלעיל, משמע מן המשנה בעבודה זרה, שחלק מגזרות הנכרים לא נתקיימו. ובשני התלמודים דנו לברר מה טעם, וכיצד עולה הדבר בקנה אחד עם תוקף הגזרות.

שמואל אמר לא שנו אלא בתוך שמונה עשרה. **הא חוץ ל"ח אפילו קטן מבטל**. התיבון הרי שביעית הרי חוץ ל"ח דבר. ורבי יוחנן מקשי לה. רבי קריספדא בשם רבי יוחנן: רבן גמליאל ובית דינו התירו באיסור שני פרקים הראשונים. רבי יונתן בעי **ולא כן תניין שאין בית דין יכול לבטל את דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין**? אתא רב אבון רב יהודה בשם שמואל: לא שנו אלא חוץ לשמונה עשרה. **הא בתוך שמונה עשרה אפילו גדול אינו מבטל מפני שעמדה להן בנפשותיהן**.⁴⁰

אמר רבי מנא לא מסתברא דלא הואיל והיא אונס בטל. התיבון הרי שמן. הרי בתוך שמונה עשרה? ורבי יונתן מקשי לה. רב כהנא בריה דרבי חייא בר אבא בר אבא מטי בה בשם רבי יוחנן: שמן ביטלו מבוטל. נחמן בריה דרבי שמואל בר נחמני בשם רבי שמואל בר נחמני: חמש חטאות מיתות רצו בית דין לבטל מבטלין. אמר רבי חייא בר אדא הדא דאת אמר שלא ידחו למיתה ויפלו לנדבה. אבל ליקרב על גבי המזבח אין חטאת מיתה קריבה.⁴¹

המניע של הדיון בירושלמי הוא הפער שיש בין הכללתן של גזרות העכו"ם ב"ח דבר מחד גיסא, לבין ביטולן של חלק מן הגזרות הללו, מאידך גיסא. הירושלמי מבחין ברמת התוקף של תקנות חכמים. הכלל הידוע שאין בית דין רשאי לבטל בית דין חבירו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין, מוגבל, לפי דעה אחת, ל"ח דבר בלבד, ואילו לפי הדעה האחרת, נאמר רק על תקנות שמחוץ ל"ח דבר, ואילו את י"ח התקנות לא יכול לבטל אפילו בית דין גדול מהם.

אף הבהלי דן בכך בהרחבה במסכת עבודה זרה:

ורבי יהודה הנשיא, הכי מצי למישרא תקנתא דתלמידי שמאי והלל? והתנן אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין! ועוד הא אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: בכל יכול לבטל בית דין דברי בית דין חבירו חוץ משמונה עשר דבר שאפילו יבא אליהו ובית דינו אין שומעין לו! אמר רב משרשיא: מה טעם? הואיל ופשט איסורו ברוב ישראל, שמן לא פשט איסורו ברוב ישראל.

דאמר רבי שמואל בר אבא אמר רבי יוחנן: ישבו רבותינו ובדקו על שמן שלא פשט איסורו ברוב ישראל, וסמכו רבותינו על דברי רבן שמעון בן גמליאל ועל דברי רבי אלעזר בר צדוק שהיו אומרים: אין גוזרין גזרה על הצבור אלא אם כן רוב צבור יכולין לעמוד בה. דאמר רב אדא בר אבהו מאי קרא? "במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כולו", אי איכא גוי כולו אין אי לא לא.⁴²

לפי הבהלי, גם הכללותה של גזרה בתוך י"ח דבר אינה הופכת אותה למוחלטת, אלא אם כן פשטה בכל ישראל. גזרה שעומדת בשני התנאים, גם היתה בין י"ח דבר, וגם פשטה בכל ישראל, מתעצמת עד כדי כך שגם אליה הנביא ובית דינו אינם יכולים לבטלה לעתיד לבא.⁴³

מסירות הנפש שהיא הגורם המעצים את כוחן של הגזרות מעוררת פליאה בפני עצמה, הלא אין מדובר כאן במסירות נפש כנגד אויב שביקש למנוע את ישראל מקיום התורה. מדובר כאן במלחמה פנימית, בין תלמידי בית שמאי לבין תלמידי בית הלל, ומסירותם של תלמידי בית שמאי על התקבלות הגזרות הכריעה כנגד בית הלל, האם יש כאן עידוד סמוי להפעלת כוח במשא ומתן הלכתי. ר' משה פיינשטיין מנסה לרכך את משמעות הדברים ולומר שניצת החרב היא ביטוי סמלי למאמץ הנפשי והתבונה ולמידת האחריות והרצינות שבה נתקנו התקנות האלה, אך גם הוא מודה שלפי פשוטו של הירושלמי מדובר בהפעלת כוח כפשוטה.⁴⁴

³⁹ רמב"ם פיה"מ בשבת פ"א ה"ד.

⁴⁰ תור"ה והתנן, עבודה זרה לו ע"א: "שעמדה להם בנפשותיהם, פירוש: ממה שנעצו חרב בבית המדרש"

⁴¹ ירושלמי שבת בסוגיין.

⁴² עבודה זרה לו ע"א-ב.

⁴³ עי' במחלוקת הרמב"ם והראב"ד בענין ביטול גזרה שפשטה בכל ישראל, הלכות ממרים פרק ב', הלכה ב', ובדברי הרדב"ז שם.

⁴⁴ אגרות משה, אורח חיים חלק ה' סימן כ'.

י. המשמעות הפסקנית של גזרות י"ח דבר

קשה לומר, שיש בידינו עדות היסטורית מהימנה בדבר תכולתן של גזרות י"ח דבר" או בדבר אופן התקבלותן וזמןן. נראה, שהמושג "גזרות י"ח דבר" הפך כבר בימי הגמרא למספר סמלי, אגדי. כל המאמצים המפורטים לשחזר את הרשימה המקורית רק מחזקים את התחושה שרשימה זו לא היתה עוד בידם.

מסתבר יותר, שבעיני התנאים בדורות המאוחרים ובעיני האמוראים, גזרות י"ח דבר" כבר הפכו להיות מושג מעין-אגדי, שבא לבטא מעמד מיוחד של גזרות אלה. מעמד שאמנם היה קשור ברקע ההיסטורי של הווצרותן, אבל מתקיים כערך בפני עצמו, כאשר מייחסים לגזרה מסוימת את תואר ההשתייכות ל"ח דבר. על המשמעות שיש לייחס לתליית הלכות ב"ח דבר, ניתן ללמוד מסוגיית הבבלי בעבודה זרה, העוסקת בהיתר שמן של נכרים.

ורבי יהודה הנשיא [שבטיט את הגזרה על השמן של עכו"ם] היכי מצי למישראל תקנתא דתלמידי שמאי והלל, והתנן: אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חבירו אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין, ועוד הא אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: בכל יכול לבטל בית דין דברי בית דין חבירו חוץ משמונה עשר דבר, שאפילו יבא אליהו ובית דין אין שומעין לו! אמר רב משרשיא מה טעם? הואיל ופשט איסורו ברוב ישראל, שמן לא פשט איסורו ברוב ישראל, דאמר רבי שמואל בר אבא אמר רבי יוחנן: ישבו רבותינו ובדקו על שמן שלא פשט איסורו ברוב ישראל, וסמכו רבותינו על דברי רבן שמעון בן גמליאל ועל דברי רבי אלעזר בר צדוק, שהיו אומרים: אין גזרין גזרה על הצבור אלא אם כן רוב צבור יכולין לעמוד בה. דאמר רב אדא בר אבהו מאי קרא במארה אתם נארים ואותי אתם קובעים הגוי כולו - אי איכא גוי כולו אין אי לא לא.⁴⁵

לפני סוגיית הבבלי עמד מאמר המיוחס לרבי יוחנן, אבי כללי הפסיקה בתלמוד, שקבע כלל, שגזרות י"ח דבר אינן ניתנות לביטול. כנגד הכלל הזה, עומדת העובדה שרבי יהודה נשיאה ביטל את גזירת השמן, ועל כך תירץ רב משרשיא, שתוקף הגזרה איננו נובע רק ממתקניה, אלא מהיקף התפשטותה בעם ישראל. לפיכך, גזירת שמן שלא התפשטה, אף על פי שמקורה באותו מעמד, לא זכתה לתוקף דומה.⁴⁶ מן הגמרא עולה שיש שתי אפשרויות להבין את מקור תוקפן של גזרות י"ח דבר. במעמד התקנתן, או במידת התפשטותן. מובן, שבין שני הדברים יש קשר – המעמד המיוחד גרם להתפשטות ולהתקבלות של הגזרות, ובכל זאת, הקשר איננו מוחלט. יכולה להיות גזרה שנגזרה ב"ח דבר ולא התפשטה.

הרמב"ם דייק בלשונו כשתאר את תוקף הגזרות האלו. בביאור למשנה מסכת שבת שצוטט לעיל, הוא הדגיש מאד את חשיבותו וכלליותו של מעמד הגזרה, תוך שהוא מוסיף לסיפור התלמודי כמה עובדות שאין מופיעות בו:

וחנניה בן חזקיה בן גרון ז"ל מבעלי החכמה וגדול בדורו... ופעם אחת בקרו אותו ונתקבץ שם קבוץ גדול מתלמידי שמאי ובית הלל ולא נשאר באותו הדור מי שהיה ראוי להוראה שלא היה באותו מעמד, ונמנו והיו בית שמאי יותר והשם אמר אחרי רבים להטות (שמות כג)... ובית שמאי כולם הסכימו על אלה גזירות ה"ח דבר באותו היום ויהי כן וגזרו י"ח דבר, ועוד הסכימו ב"ש ובית הלל באותו היום בשמנה עשר הלכות ולא היו ביניהם מחלוקת אפילו באחת, ונחלקו ב"ח הלכות ולא נמנו עליהם לדעת הרבים, ואולי נמנו ורבו בית הלל כי אולי היה אחד מתלמידי שמאי סובר כדעת בית הלל או מתלמידי בית הלל סובר כדעת בית שמאי, ואמרם אלו מהלכות שאמרו ר"ל שהם מן ההלכות שהסכימו עליהם ולא נפל בהם שום מחלוקת.⁴⁷

הרמב"ם הוסיף כמה נתונים לסיפור שמופיע במקורות חז"ל.

- א. חנניה בן חזקיה היה הגדול בדורו.
 - ב. חכמים היו מבקרים אותו תמיד – כחלק מתיאור מעמדו של חנניה.
 - ג. כל החכמים התקבצו שם בעת הגזרות – עד שלא נותר חכם ראוי להוראה בכל ישראל!
 - ד. היה מעמד של מנין ורוב לבית שמאי. כך שהדבר התקבל ברוב כל חכמי ישראל בדור ההוא.
- הרמב"ם התאים את הסיפור לשיטתו ההלכתית בענין תקנות חכמים, כפי שלמדה מסוגיות נוספות בש"ס, לרבות הסוגיה בעבודה זרה, וכפי שפרטה בהקדמה לפירוש המשנה:

⁴⁵ בבלי עבודה זרה, ל"ו א-ב.

⁴⁶ יש לשים לב לכך, שרב משרשיא הוא החכם שהתנגד במסכת עירובין (מו ע"ב) למערכת הכללים של רבי יוחנן, ואמר: ליתנהו להני כללי.

⁴⁷ רמב"ם פירוש המשניות שבת פרק א מ"ד.

והחלק הרביעי, הם הגזרות שתקנו הנביאים והחכמים בכל דור ודור, כדי לעשותם סייג לתורה. ועליהם צוה הקב"ה לעשותם... וכשתפול הסכמה על אחת מן הגזרות, אין חולק עליה בשום פנים. וכשיהיה פשוט איסורה בכל ישראל, אין לחלוק על הגזרה ההיא. אפילו הנביאים בעצמם לא היו רשאים לבטל אותה. וכן אמרו בתלמוד, שאליהו ז"ל לא היה יכול לבטל אחד משמונה עשר דברים שגזרו בית שמאי ובית הלל. והביאו טעם על זה, לפי שאיסורן פשוט בכל ישראל:

הרמב"ם מדייק אם כן, בבואו להגדיר את תוקף החיוב, והוא מקשר את שתי הסיבות: ההסכמה שהיתה בין כל החכמים בעת תקנת הגזרות, וההתקבלות שלהן בכל ישראל אחרי התקנתן.

נמצאנו למדים מדברי הרמב"ם, המיוסדים על הגמרא בעבודה זרה, שהקביעה שגזרה מסוימת היא מגזרות י"ח דבר, היא בעצם נוסחה אגדית – סיפורית לבטוי קביעה הלכתית – פסקנית, והיא: שגזרה זו היא בעלת תוקף מוחלט, שאי אפשר לשנותו לעולם.⁴⁸ גם לא על ידי בית דין גדול מבית הדין המתקן,⁴⁹ ואף לא על ידי בית דינו של איש פלאי כאלהו, לעתיד לבא.

אף על פי שהתפשטות הגזרות בכלל ישראל היא הגורם הקובע את תוקפן ההלכתי, אין ספק, שכדברי הרמב"ם, מה שמקנה להן את העצמה הרוחנית, הוא סיפור המעמד בעליה. בעיקר, עומדת כאן עובדת ההסכמה או ההכרעה שהתקבלה באופן מוחלט בין הבתים, עוד בתקופה שבה לא היתה כלל הכרעה במחלוקותיהם, ו"נעשתה תורה כשתי תורות".

אי אפשר להתעלם מן העובדה, שהסיפור על ההתכנסות בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון מכיל תיאור של מתח ומאבק קשה בין הבתים. ההסכמה וההכרעה אינן מתוארות בסגנון של "האמת והשלום אהבו", כפי שמייחסים לשני הבתים תנאים מאוחרים יותר, אלא היא מסומלת בסמלי מלחמה וחרבות. והוא מתואר כיום קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל.

הרי יש כאן אמביוולנטיות מדהימה: מצד אחד, ביקורת חריפה על אופן התקבלות הגזרה, ועל עצם ריבוי הגזרות, ומצד שני, תוקף עצום של הגזרות הללו, יותר משאר גזרות ותקנות חכמים, שחלקן נתקבלו בלא עימות קשה שכזה.

המשפטן יטען, שזו גדולתה של סמכות הלכתית. אף על פי שיש תרעומת על אופן התקבלות החוק, הרי הוא מחייב את הכל. אבל, אין הדברים מתיישבים על הלב. גם מפני שאי אפשר לקבל תפיסה של "משפט יבש" בנוגע לתורת חיים שנמשלה למים והיא היפך היבשות. ועוד, מפני שהלכה שמתקבלת בדרך שאינה תקינה מבחינה רשמית, מאבדת גם מתקפותה. אם הרוב של בית שמאי הושג בכוח החרב, כפי שנאמר בירושלמי, ואם מערכת הכללים של ההלכה קובעת לבסוף ש"בית שמאי במקום בית הלל אינה משנה", מדוע באמת ניתן תוקף מחייב כה חמור לתקנות הללו?

הפתרון לאמביוולנטיות טמון בגוף המעשה: הייחוס של הגזרות לתקופה ההיסטורית שלפני חורבן הבית, ימים של "שמדות ושיגושים" כלשונו של רב שרירא גאון, של "תלמידים שלא שמשו כל צרכם", ש"רבו זחוחי הלב" ו"רבו מחלוקות בישראל עד שנעשתה תורה כשתי תורות", אינו יכול להתפרש רק כתוצר של מקרה היסטורי. אחרי שכבר הבהרנו שההיסטוריה היא האגדתא – הפן הרעיוני של הענין – ולא עובדה כרונולוגית בעלמא.⁵⁰

⁴⁸ דומה הדבר לשימוש בביטוי "הלכה למשה מסיני", גם במקומות שבהם ודאי שאינה הלכה למשה מסיני כפשוטה, אלא חידוש מאוחר מדרבנן, והביטוי הזה מיועד ליתן תוקף מיוחד לדברים. על הבעייתיות שבהתייחסות לכל "הלכה למשה מסיני" שבמרא כהלכה מסיני ממש, כבר עמדו רבים, בעיקר בקשר לקביעתו של הרמב"ם שבהלכות למשה מסיני גם לא נפלה מחלוקת. כגון החוות יאיר בתשובה קצ"ב, ופרופ' ספראי במאמרו "הלכה למשה מסיני – היסטוריה או תאולוגיה". (מחקרי תלמוד א', תש"ן, ושוב נדפס בקובץ מאמריו "בימי הבית ובימי המשנה", ירושלים תשנ"ד, כרך ב)

⁴⁹ למעשה, לא יכול להיות בית דין גדול מה שתיקן את י"ח דבר, מכיון שהן נתקנו על ידי גוף שכלל את כל חכמי ישראל, ומשמע מדברי הרמב"ם שהם אף רבים יותר מחכמי הסנהדרין. ולענין גדול בחכמה, לא מסתבר שיתקיים בית דין הגדול בחכמה מכלל החכמים של בית שמאי ובית הלל גם יחד.

⁵⁰ פרשה זו ריתקה את ההיסטוריונים של ימי בית שני מאז ומתמיד. כמו בהרבה עניינים אחרים היה רנ"ק, (מורה נבוכי הזמן, שער עשירי, עמ' צ"ב – צ"ג), מתווה הדרך של חכמת ישראל בענין זה. רנ"ק ראה בגזרות אלה "גדישת סאה" במובן השלילי של הביטוי, כהמשך לתפיסה של ר' יהושע ולשיפוט השלילי שמשמע מן התלמודים. בעיקר בירושלמי. לדעתו, גזרות אלו שיקפו את תגובת בית שמאי, הקרובים לחוגים השמרניים והקנאיים, לתהפוכות הדור. בעקבותיו, רבים מן ההיסטוריונים של חכמת ישראל טענו שגזרות אלה מסמנות תהליך של התכווצות היהדות שאחרי החורבן, מהנהגה לאומית חברתית כוּטחת לחברה דתית מסתגרת. זו כמובן טענה קיצונית מדי, שהרי ביבנה התהפכו היוצרות ושוב עלתה הנהגה מדינית מבית הלל, בראשות שושלת הנשיאים שמרבץ גמליאל ועד רבי יורשיו, שאי אפשר להאשים אותה בכל אלו. אמנם הביקורת על גזרות י"ח דבר עצמן יש לה על מה שתסמוך בדברי התנאים והאמוראים עצמם, ובוזה, כרגיל, גילה רנ"ק עמדה מדיקת ואחראית יותר מאחרים. דומני, שבפירושו של המשך חכמה המובא להלן,

מדובר כאן על הזמן שבו כבר גלתה סנהדרין מלשכת הגזית, שכבר אין מנגנון של קבלת הכרעה מסודרת לפסיקת ההלכה. ולכן, דווקא משום כך, החידוש בהצלחת הגזרות הללו כה גדול. מצד שני, מה שקרה כאן הוא הנצחון האחרון של בית שמאי. עם החורבן ומעבר ההנהגה ליבנה, התדלדל והלך כוחם של בית שמאי עד שנעלמו כליל. שרידים של פסיקות והנהגות כבית שמאי נמצאים עדיין בדור יבנה ואף בתקופות אחרונות של תנאים ואפילו בראשית ימי האמוראים, אבל המגמה הבולטת היא מגמת ירידה עד ביטול. בית המדרש ביבנה הוקם על ידי תלמידי וצאצאי בית הלל, ולא ניתן בו מקום לבית שמאי.⁵¹ נמצא, שכדברי הרמב"ם, זו הפעם האחרונה שאודותיה מסופר, שהתכנסו יחד כל חכמי ישראל לקבלת הכרעות בדרך של עמידה למנין. כל הבעייתיות שבמעמד הזה, קשורה לתקופה המשברית, אולם זוהר המיוחד של המעמד, הוא שדווקא מתוך המהומות הללו התנוצצה פעם אחרונה לפני החורבן ולפני שנות הגלות הארוכות, ההופעה של חכמי ישראל כחבורה אחת, כפי שהיו הדברים בימי הבית, כשסנהדרין יושבה בלשכת הגזית ומשם הלכה רווחת בכל ישראל.

אפשר להתייחס למעמד הזה כהתלקחות האחרונה של נר קודם לכבייתו. רק מתוך כך מובנת האמביוולנטיות שבין הטרגיות של המעמד לבין העוצמה שלו.

אופיו של המעמד קשור קשר הדוק לתכנן של הגזרות. מדובר כאן, כאמור, על "גדישת סאה". בשני תחומים עיקריים: בדקדוקי טהרה ובהרחקות מן הנכרים. שני הדברים מובנים על הרקע של סמיכות לחורבן המקדש יכול היה להביא להתמוטטות מיידית של כל מערכת הטהרה בישראל. העובדה שבמשך דורות אחדים אחרי החורבן עדיין היו ששמרו אפילו חולין בטהרה, מעידה אולי על הצלחה מסוימת של המהלך שנקטו בית שמאי ברגעים האחרונים לקיומו של מקדש וקדשיו. מובן מאליו, שעם אבדן שארית האוטונומיה של השלטון היהודי בארץ ישראל, התעצמות הפזורה והגולה והירידה ההדרגתית של הקיבוץ היהודי בארץ, הלכה והתחזרה יותר ויותר גם החשיבות של גזרות ההרחקות מן הנכרים. כ"צידה לדרך" לשנות הגלות.⁵²

כך מבוארים הדברים על ידי ר' מאיר שמחה מדוינסקי, ב"משך חכמה":

ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בוקר ... על יין ושמן ופת לעשות סייג וגדר בין ישראל לע"ג שלא יאבדו קיומן וצורתן הלאומית, ולכן אמרו על י"ח דבר שאף אליהו אינו יכול לבטל. פירוש, שנחיצת הסייגים מוכרחת לאומה עד כי אף אם יבוא המבשר על משיח ג"כ לא יבטלו אם לא כשיבוא משיח. ואז כולי עלמא עבדים לישראל (עירובין מ"ג) ויעשה השי"ת מה שיהיה ברצונו.⁵³

ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם... שבזה הניחו שרש גדול בלבב ישראל. ולכן ויקוצו מפני בני ישראל, שהיו נחשבים בעיניהם כקוצים (סוטה יא סע"א), שכמו שהקוץ אינו נסבך ועושה שרשים בשאר נטעים ואילנות, כן היו נחשבים ישראל, שלא דימו את עצמן למצרים והיו נפרדים בתכונותיהם ובהרגשתם, עד כי היו בעיני המצרי כקוץ. ומזה למדו גדולי האומה ובראשם עזרא ואנשי כנה"ג, שגדרו וסיגו האומה בי"ח דבר, להבדל מן הגוים בכל דרכיהם, שידעו ישראל כי הוא אכסנאי וגר בארץ נכריה, והוא כשתילי זיתים שאינו מתערב עם הרכבה אחרת (ירושלמי כלאים פ"א סה"ז). ולכן אמרו בירושלמי שאפילו אליהו אינו יכול לבטל (עבודה זרה לו) פירוש, כל זמן שלא בא הגואל ויפסק שעבוד מלכיות אפילו בא המבשר ואמר כי תיכף יבוא, לא יבטלו, שהן הן הדברים המקיימין להאומה בגולה, ומזכירין אותו שהוא ישראל והוא בארץ לא לו.⁵⁴

לפי דברי המשך חכמה, גם הקביעה שאי אפשר לבטל גזרות אלו גם על ידי בית דינו של אליהו, הוא ביטוי סמלי, שכוונתו – עד אשר יבוא המבשר על ביאת המשיח. לכשיבוא המשיח, אפשר יהיה לבטל את הגזרות הללו, כי כל עניינן הוא ליצור את ההפרדה בין ישראל לאומות העולם בתקופת הגלות.

ניכרת כבר השפעה של התפיסה ההיסטורית מבית מדרשה של חכמת ישראל, אף שהיא מנוסחת בצורה מתונה בהרבה, ובסגנון שרוח חכמים נוחה הימנו.

⁵¹ המחקר ההיסטורי מייחס לבית שמאי קירבה לעולם המקדש והכהנים, למימסד האריסטוקרטי, ולכן חורבן המקדש פגע בהם יותר מאשר בבית הלל.

⁵² כאמור, זו הפרשנות שניתנה בדרך כלל להקשר של גזרות אלה, מימי ראשית העיסוק בחקר ההיסטוריה של תקופת הבית והמשנה, עוד במאה ה-19 ואין צורך למנות כאן כל ההיסטוריונים שעסקו בסוגיה זו.

⁵³ משך חכמה שמות יב כב

⁵⁴ משך חכמה ויקרא כו מד

נמצא, שגזרות י"ח דבר מתפרשות באופן סמלי כתקנות שהנחילו חכמים לעם ישראל לפני החורבן, טרם היציאה לגלות. במובן הזה, הן נושאות משמעות סמלית כמו תקנות משה רבנו, עזרא הסופר ויהושע בן נון עם ההתנחלות החיוביות של מתן תורה ושתי הכניסות לארץ, וכדוגמת תקנות רבן יוחנן בן זכאי שאחרי החורבן – כל אחד מהם והתקנות האופייניות לשינוי שחל בתולדות האומה ובסדרי חייה בימיו.

יא. השבת, מגזרות להלכות

ההסבר שהוצע לעיל לגזרות י"ח דבר, מתאים יפה לשתי חטיבות הגזרות הגדולות שבגמרא: טהרות ונכרים. אבל אינו מתאים כלל לגזרות שבת. לא ל"שמא יטה", אותו שוללת הגמרא, ולא למי שהחשיך בדרך, שהתקבלה כגזרה.

כל שכן, שאין הסבר מדוע נכללו בגזרות י"ח דבר שתי החטיבות הגדולות של הלכות דרבנן שבפרקנו, אלו שהראשונים החשיבו בכלל אותו ענין: המשניות שמציאות השבת ועד משנת "אלו מן ההלכות", העוסקות ב"סמוך למנחה" והמשניות שמאחרי משנת י"ח דבר: מחלוקות בית שמאי ובית הלל במלאכה המתחלת בערב שבת ונמשכת לשבת.

אין לכאורה שום הקשר היסטורי לגזרות הללו. שהרי, בניגוד להלכות טהרות וליחסים עם הנכרים, לא חולל החורבן שינוי משמעותי באופיה של השבת בישראל.

אפשר היה לומר שהיא הנותנת. זו בדיוק הסיבה מדוע קיימת נטיה שלא למנות את הלכות שבת ברשימה זו, כדעת רש"י ואולי אף לצמצם ולהוציא ממנה את גזרות שמא יטה, כפי שעולה מן התוספתא.

שני דברים מתנגדים להצעה זו. ראשית, העובדה שהגאונים והראשונים מנו בכלל הגזרות שבאותו מעמד גם את הלכות שבת. ושנית, שזו הסיבה העומדת ביסוד דברי הראשונים – העובדה שהמשנה ציינה בפירוש באמצע הפרק הראשון של מסכת שבת, ש"אלו מן ההלכות". הרי זה ציון מיוחד שבא להדגיש, כפי שנאמר לעיל, תוקפן המיוחד של הלכות אלו ושיוכן לגזרות י"ח דבר.

אנסה להציע כאן פירוש מחודש שעולה במידה מרובה בקנה אחד עם שיטת רבנו חננאל והרמב"ם:

נחזור ונשנה שוב את לשון המשנה בתשומת לב:

ואלו מן ההלכות שאמרו בעליית חנניה בן חזקיה בן גוריון כשעלו לבקרו נמנו ורבו ב"ש על ב"ה וי"ח דברים גזרו בו ביום: המשנה מבחינה באופן ברור בין שני מושגים: "ההלכות שאמרו" ו"י"ח דברים גזרו בו ביום". "אמרו הלכות" לעומת "גזרו דברים". משמע, ההלכות שאמרו בשבת אינן גזרות י"ח דבר, אלא הן נפרדות מהן, והן קשורות אליהן רק בכך שהן נאמרו בו ביום.

רבנו חננאל והרמב"ם ציינו שההלכות של המשך הפרק, אינן גזרות, אלא אדרבה, הן קולות של בית הלל שהתקבלו ברוב מנין, והן מהופכות באופיין לגזרות י"ח דבר. בחלקו הראשון של הפרק, מצויה רשימה של איסורים, שלא היו כלולים בגזרות י"ח דבר, אלא הם איסורים שהוסכמו על ידי שני הבתים כסייגים למצות השבת.

נמצא, שחידושה של משנתנו הוא בכך שההלכות המנויות בפרק "ציאות השבת" אינן חלק מגזרות י"ח דבר, אף על פי שהן סמוכות אליהן בזמן הווצרותן ומסגרת הווצרותן. הן שונות מהותית מי"ח דבר מכיון שאין להן דבר וחצי דבר עם הגזרות הללו, שהיו קשורות להתמודדות של עם ישראל וחכמיו עם אתגרי התקופה.

לא זו בלבד, אלא שהלכות אלו גם לא נקבעו בדרך המאבק האלימה והקשה שבין שני הבתים. לא נצרכו לנעוץ חרב, כי בחלק הראשון הסכימו בית הלל עם בית שמאי, ובחלק השני התקבלה דעתם של בית הלל ונפסקה ברוב מנין.

ההלכות של פרקנו, שאינן מי"ח דבר, הן סייגים לאיסורי שבת. בתחום הזה, נחלקו בית שמאי ובית הלל בשאלה עקרונית, האם יש איסור עצמי להתחיל מלאכה מערב שבת כך שתמשך לתוך השבת, או שיש לאסור רק דברים שהם סייג למלאכה. דעתם של בית שמאי, להרחיב את איסור שבת גם ל"שביתת כלים", נדחתה, כפי שיתבאר בשעור הבא, אבל גם בית הלל מסכימים שיש מקום לקיומם של גזרות וסייגים בשבת מעבר לגופי המלאכות, ועל דעת זו נאסרו האיסורים שבחלק הראשון של הפרק.

יתר על כן, ההלכה הקדומה של הלכות שבת היתה הלכה מחמירה, קרובה יותר לדעתם של בית שמאי בכמה וכמה עניינים, כפי שידובר עוד בהרחבה בשעורינו על נושא טלטול כלים ואיסורי שבות. בשני נושאים אלה מפורש למדי שההלכה הקדומה היתה מחמירה ביותר, וכן הוא בנושאים נוספים, כגון בענין מלחמה בשבת. על הרקע הזה, אפשר לומר שגם ההלכות שבתחילת פרקנו, מצמצמות איסורי שבת מסוימים לגזרות דרבנן, אליבא דבית הלל. ולפי זה, משנתנו בקשה להצביע על ההבדל בין תהליך החמרת הגזרות בנושא טהרות

ונכרים, כפי שתואר לעיל על ידי המשך חכמה, לעומת תהליך ההקלה בנושא שבת, כפי שהוא עולה ממשנת בית הלל, וכפי שתואר לעיל על ידי ר' צדוק הכהן מלובלין. אם כנים דברינו נמצאנו אומרים, שהמשנה בפרק ראשון של מסכת שבת ביקשה להצביע על ההבדל המהותי בין הלכות שבת לבין גזרות י"ח דבר. שם יש מגמת החמרה, על פי גישתם של בית שמאי, הנועדת לשמר ולחזק את הטהרה והקדושה של עם ישראל, וכאן יש מגמת הקלה, שמטרתה לאפשר לענג את השבת ולכבדה, בניגוד לגישות הכתתיות שרווחו בימים ההם, וצמצמו עד מאד את מידת האפשרות לענג את השבת, עד שהפכו למעין יום תענית. איסורי שבת שמדרבנן, אינם "גזרות" אלא "הלכות". בבחינת "הדרך אשר ילכו בה"⁵⁵